

2. Akymov S. K. Psihologichni osoblyvosti povedinky korystuvacha v merezhi Internet jak determinanty kiberzalezhnosti / S. K. Akymov // Visn. Kyi'v. mizhnar. un-tu. Psycholog. nauky / gol. red. T. O. Pirozhenko. – Kyi'v, 2006. – Vyp. 9. – S. 12–19.
3. Aslanjan T. S. Ego-stany osobystosti Internet-zaleznyh pidlitkiv / T. S. Aslanjan, S. V. Olendarenko // Psycholog. perspektyvy. – 2012. – Vyp. 19. – S. 3–11.
4. Bartkiv O. Vychennja shylnosti studentiv do Internet-adykcii' / O. Bartkiv, V. Mahnovec' // Molod' i rynek. – 2015. – № 2 (121). – S. 141–146.
5. Batajeva K. Social'na fenomenologija kiberkomunikacii' / K. Batajeva // Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2011. – № 1. – S. 52–66.
6. Bjelins'ka O. Dytna i komp'juter: psihologichni realii' virtual'nogo svitu / O. Bjelins'ka // Psycholog. Shk. svit. – 2006. – № 46. – S. 27–29.
7. Vasiljuk F. E. Psihologija perezhivanija: analiz preodolenija kriticheskikh situacij / F. E. Vasiljuk. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 2004. – 200 s.
8. Varban Je. O. Strategii' podolannja zhyttjevyh kryz v junac'komu vici : dys. ... kand. psycholog. nauk : 19.00.07 / Je. O. Varban. – Kyi'v, 2009. – 159 s.
9. Vodop'janova N. E. Psihodiagnostika stressa / N. E. Vodop'janova. – SPb. : Piter, 2009. – 336 s.
10. Zharikova T. P. Psihologicheskie osobennosti resursnogo podhoda k psihologo-pedagogicheskoy profilaktike faktorov riska addiktivnogo povedenija v podrostkovom vozraste : dis. ... kand. psiholog. nauk : 19.00.07 / T. P. Zharikova ; Mosk. gor. ped. un-t. – Samara, 2011. – 183 s.
11. Kulikov L. V. Psihogigiena lichnosti. Voprosy psihologicheskoy ustojchivosti i psihoprofilaktiki : ucheb. posobie / L. V. Kulikov. – SPb. : Piter, 2004. – 464 s.
12. Muzdybaev K. Strategija sovladaniya s zhiznennymi trudnostjami. Teoreticheskij analiz / K. Muzdybaev // Zhurn. sociologii i soc. antropologii. – 2008. – № 2, t. 1. – S. 100–109.
13. Nartova-Bochaver S. K. "Coping behavior" v sisteme ponjatij psihologi lichnosti / S. K. Nartova-Bochaver // Psiholog. zhurn. – 2007. – T. 18, № 5. – S. 20–30.
14. Miller WR. Motivational interviewing: Preparing people to change addictive behavior / WR. Miller, S. Rollnick. – NY : Guilford Press, 2001. – 327 p.

Kaminska O.V. SYSTEM OF POVERTY PROPENSITY TO INTERNET ADDICTION RESOURCE-BASED APPROACH

The model of an Internet-dependent personality in whole and corresponding models of various types of the Internet addiction that include the analysis of value-motivational, emotional and volitional, cognitive, behavior stimulus fields and characterological traits of a personality have been introduced. The models of a personality with boundary indicators of the Internet addiction have been constructed. It has been confirmed that the effective means of psychoprophylaxis of the Internet addiction is educational activities aimed at work with young people as well as their parents and teachers. Psychocorrection of the boundary signs of the Internet addiction allows for blocking destructions, the main mechanism in particular is a change of polarity of the personal factors of the Internet addiction origin. The conditions of successful blocking destructions are divided into psychological and social-psychological. Developing means of psychocorrection work are self-improvement, personal development in the process of consulting and training activities as well as informational and psychological education. It has been defined that in the process of overcoming of the Internet addiction prominent features the main mechanism is the reconstruction of motivational and axiological sphere of a personality. The means of destruction overcoming are cognitive, emotional, reflexive, bodily and transformation techniques. The psychocorrection program of an Internet-dependent personality provides the use of consulting with the elements of motivational interviewing and training.

Key words: Internet addiction, psychological prophylaxis, psychological correction, method of motivational interviewing, socio-psychological training, resource approach, addiction, virtual reality.

УДК [159.98:316.613.4]:316.36–058.835

Р.І. КАРКОВСЬКА

ДЕСТРУКТИВНІ ПОЗИЦІЇ ОСІБ З БЛИЗЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ ЩОДО ВДІВ ЗАГИБЛИХ УЧАСНИКІВ АТО

Стаття присвячена аналізу подолання горя вдовами загиблих воїнів АТО. Увагу зосереджено на позиціях безпосереднього соціального оточення щодо овдовілих жінок, які створюють бар'єри на шляху їх соціально-психологічної адаптації. Аналіз проблеми ґрунтується на досвіді роботи групи взаємодопомоги вдів в рамках духовно-рекреаційного табору для членів сімей загиблих учасників АТО. Виявлено, що деструктивно впливають на роботу горя спроби близьких (в першу чергу йдеться про батьків померлого чоловіка) "зафіксувати" жінку в переживанні втрати. Це відбувається шляхом вказування на її соціальну некомпетентність, відсутність шансів мати нового партнера, провокування провини та несамостійності. Подолати горе завважає і протилежна позиція рідних та знайомих – активне применшення втрати, яку переживає жінка через вказування на наявні у неї ресурси, що блокує відреагування горя. Психологічна допомога жінкам, чоловіки яких загинули під час бойових дій, потрібна не лише на етапі гострого горя, але й рік-два після втрати. Вона

повинна сприяти відреагуванню переживань, прийняттю свого права на повноцінне життя після смерті чоловіка та сепарацію жінок від батьківських сімей.

Ключові слова: вдова учасника бойових дій, переживання втрати, робота горя, група взаємодопомоги, сім'я учасників АТО, задачі горя.

Стаття посвячена аналізу преодолення горя вдовами погиблих воїнів АТО. Вниманию сосредоточено на позициях непосредственного социального окружения в отношении овдовевших женщин, которые создают барьеры на пути их социально-психологической адаптации. Анализ проблемы основывается на опыте работы группы взаимопомощи вдов в рамках духовно-рекреационного лагеря для членов семей погибших участников АТО. Установлено, что деструктивно влияют на работу горя попытки близких (в первую очередь речь идет о родителях умершего мужа) "зафиксировать" женщину в переживании потери. Это происходит путем указания на ее социальную некомпетентность, отсутствие шансов иметь нового партнера, провоцирование вины и несамостоятельности. Преодолеть горе мешает и противоположная позиция родных и знакомых – активное умаление потери, которую переживает женщина через указание на имеющиеся у нее ресурсы, что блокирует отреагирования горя. Психологическая помощь женщинам, которые потеряли мужей в ходе боевых действий, нужна не только на этапе острого горя, но и год-два после потери. Она должна способствовать отреагированию переживаний, принятию своего права на полноценную жизнь после смерти мужа и сепарацию женщин от родительских семей.

Ключевые слова: вдова участника боевых действий, переживания потери, работа горя, группа взаимопомощи, семья участников АТО, задачи горя

Постановка проблеми. У зв'язку з військовим конфліктом на Сході України перед психологічною спільною постало завдання забезпечити надання психологічної допомоги населенню, яке зазнало втрат та уражень. Психологічного супроводу потребують учасники АТО, члени їхніх сімей, переселенці тощо. Одна з категорій населення, яка потребує психологічної підтримки – дружини загиблих учасників АТО. Це, переважно, жінки у віці ранньої та середньої дорослості, в яких є діти. Втрата чоловіка, очевидно, змінила їхнє життя, а переживання горя і адаптація до нових умов нерідко ускладнюється деструктивною дією оточуючих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В психологічній літературі різносторонньо розкрита тематика переживання особою втрати значущого іншого. Більшість дослідників виділяють від трьох до п'яти етапів переживання горя [2; 6; 9; 10; 11; 12]. В нормі особа проходить цей шлях від шоку та заціпеніння через гостре горе, тугу, гнів, поступово приймаючи втрату, реорганізовує своє життя і переходить на його новий етап. Популярний підхід до опису роботи горя – альтернатива стадійному, чотири задачі горя, запропоновані Дж. Вільямом Ворденом. До них належать прийняття реальності втрати; пережиття болю втрати; адаптація до світу без померлого; формування нового ставлення до померлого в контексті входження в новий етап життя [15, с. 39-50]. В ряді робіт описані особливості переживання втрати овдовілими жінками. Зокрема, дослідження Маргарити Заворотньої присвячене переживанню можливої та реальної загибелі чоловіка дружинами та вдовами льотчиків-випробувальників. На основі показників психологічного комфорту овдовілих жінок автор виділила адаптивні та неадаптивні варіанти переживання горя. За результатами, отриманими М. Заворотньою, вдови з вищим рівнем психологічного комфорту вирізнялись схильністю використовувати для подолання стресу раціоналізацію, спілкування та молитву. Їм характерна ідентифікація себе як жінки і матері з підвищеною значущістю факторів сім'ї, дітей, матеріального благополуччя і здоров'я. Встановлено, що овдовілі жінки з низьким рівнем психологічного комфорту схильні до надцінних психологічних утворень, прагнення отримати зовнішню допомогу та обмежених соціальних контактів. Саме жінки з низьким рівнем емоційного комфорту частіше, ніж інші, вказували на проблеми у внутрішньосімейних відносинах і стосунках з друзями. Водночас у них переважали позиції, що доцільно розвивати внутрішньосімейні стосунки та мінімізувати зовнішню щодо сім'ї взаємодію [4]. Наталія Оніщенко вивчала особливості реакцій близьких родичів (дружин, батьків) на смерть чоловіків, загиблих при аваріях на шахтах. Дослідження присвячено реакціям на звістку про смерть, поведінці під час пошукових робіт, в перші дні та пізніші періоди після втрати. За спостереженнями Н. Оніщенко, важкі психічні стани демонстрували матері загиблих, серед яких істеричні симптоми, нервові тремтіння тощо (89,55% матерів); вдовам були властиві до певної міри менш інтенсивні прояви переживання горя (пригніченість, у 65,5% – астеничні прояви). Згодом було виявлено, що 25,5% матерів загиблих виявляли ознаки патологічного горя. Встановлено, що фактором інтенсивності та тривалості переживання рідними горя є вік загиблого – найважче родичі переживали смерть молодих шахтарів [8]. Тереза Рандо виділила шляхи досягнення вдовою стану, в якому можливі нові любовні стосунки при збереженні пам'яті про померлого чоловіка. Йдеться про формування нового ставлення до померлого, збереження пам'яті про кохану людину, формування нової самоідентичності та спрямовування вивільнених емоційних сил на нові об'єкти, в нові активності тощо. Авторка звернула увагу на трансформацію сімейних стосунків після смерті одного із членів сім'ї. Все, що стосується одного члена сім'ї, впливає й на інших, а сімейна система прагне до самозбереження і відновлення балансу. Динаміка переживання овдовою жінкою горя залежить від розподілу функцій, які раніше виконував померлий, між членами сім'ї та готовності інших родичів переходити на новий етап життя [12]. Філіс Сілверман описала деякі проблеми у взаємодії із соціальним оточенням, з якими може зустрітись вдова. Родинні конфлікти можуть виникати через гнів та антипатію до неї батьків померлого. В першу чергу йдеться про схильність свекрухи звинувачувати невістку у тому, що не вберегла її сина. Родинні

конфлікти можуть негативно впливати на репутацію вдови, родичі та знайомі часто починають її оминати [13, с. 94]. Отже, вдова неминуче зустрічається з трансформацією стосунків з близьким соціальним оточенням після смерті чоловіка. В першу чергу йдеться про найближчих родичів та друзів. Конфліктогенний потенціал цієї трансформації зумовлений невідповідністю індивідуальної динаміки переживання горя учасників взаємодії, їхніх соціальних уявлень, очікувань щодо інших та мотивів, які активізуються в новій ситуації взаємодії (ситуації без померлого). Включеність овдової жінки в соціальну взаємодію поза сім'єю є одночасно і ресурсом для переживання втрати, і показником успішної соціально-психологічної адаптації.

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувавши досвід психологічної роботи з вдовами загиблих учасників АТО (ведення групи взаємодопомоги), виділити позиції осіб з безпосереднього соціального оточення цих жінок, які перешкоджають їм пережити горе, та обґрунтувати окремі завдання психологічного супроводу сімей загиблих воїнів АТО.

Виклад основного матеріалу дослідження. У липні 2016 року відбувся духовно-рекреаційний табір для членів сімей (дружини і діти) загиблих в АТО воїнів. З часу втрати чоловіків минуло півтора-два роки. В рамках табору працювала психологічна група взаємодопомоги для жінок, яку вів психолог (12 годин групової роботи). В груповій роботі взяли участь дев'ять жінок. Завданнями групової роботи були: 1) відреагування учасницями переживань, пов'язаних з втратою; 2) обмін досвідом у вирішенні соціально-побутових та комунікативних задач; 3) емоційна підтримка; 4) отримання знань про оптимальні форми взаємодії з дітьми після втрати; 5) оволодіння прийомами емоційної саморегуляції.

Найактуальнішою темою в груповій роботі стала взаємодія жінок з оточуючими дорослими, а особливо батьками померлого чоловіка. На основі обговорення можна виділити деструктивні способи реагування оточуючих на ситуацію втрати, в якій опинилась жінка. До них належить применшення значущості втрати, яку переживає жінка, заперечення її права перестати коли-небудь оплакувати чоловіка та жити повноцінним життям. Применшення вагомості втрати чоловіка виявляється у тому, що жінці, майже відразу після похорону батьки та знайомі говорять, що вона ще молода і зможе вдруге вийти заміж. Нерідко наголошують на матеріальному благополуччі жінки як своєрідній компенсації смерті чоловіка (сім'я учасників АТО отримали пільги та грошові виплати від держави). За словами учасниць групи взаємодопомоги, вони зустрічались із заздрістю оточуючих через отриману матеріальну допомогу та можливість діяти на власний розсуд, не зважаючи на думку чоловіка. Родичі та знайомі звертають увагу на ресурси жінки, не даючи можливості виразити горе. Поряд з такими реакціями, оточуючі часто демонстрували досить поширену для нашої культури поведінку – уникати розмов про втрату з людиною, в якій помер хтось близький. Колеги по роботі, сусіди, друзі можуть в такий спосіб виявляти делікатність, почувавшись не в праві втручатись в чиєсь особисте життя, чи уникати теми втрати через страх смерті і почуття безпорадності в такій ситуації [8, с. 37]. «Процес скорботи, оплакування не є якоюсь неадекватною реакцією, від якої потрібно вберегти людину... він прийнятний і необхідний» [3, с. 246]. За таких умов на ранніх етапах переживання втрати жінка опиняється в певній ізоляції – вона не має комунікативного простору, в якому можна виразити свій біль, згадати померлого. Це перешкоджає виконанню одного із завдань, яке стоїть перед особою після смерті близької людини, – пережити біль втрати [15, с. 43]. Горе «заганяється глибоко всередину» і набуває латентної форми, стаючи хронічним [10, с. 54].

Ще одна позиція оточуючих, яка ускладнює соціально-психологічну адаптацію жінки після смерті чоловіка, – заборона на життя без скорботи. Більшість учасниць групи задекларували, що зустрілись з таким ставленням з боку батьків чоловіка, особливо свекрухи. Це проявляється у докорах жінці, що вона не вберегла свого чоловіка; що чоловік молодим помер, а вона залишилась жити і буде користуватись матеріальними благами, які він здобув поки був живим і навіть після смерті (отримані виплати від держави). Мати померлого чоловіка намагається контролювати невістку, втручаючись в її особистий простір питаннями про проведення часу, витрати, контакти, візитами без попереджень тощо. Часто жінки не знають, як їм почуватись та поводитись, відчуваючи на собі тягар соціально «очікуваної ролі плакальниці» [13, с. 181] та уявлень, що тривалість скорботи є показником міри любові до померлого [2]. За таких обставин жінка нерідко відчуває провину за полегшення, за позитивні емоції – природні переживання, які повертаються через рік-два після втрати [14, с. 63-67]. За словами жінок, вони мають сумніви щодо свого зовнішнього вигляду. Вони бояться осуду від знайомих, сусідів за те, що їх побачать в яскравому одязі, з макіяжем. Нерідко жінки чують про те, що вони не мають шансів знайти іншого чоловіка, що ніхто не захоче обтяжувати себе їхніми дітьми, народженими в попередньому шлюбі. Інший варіант – підтримка або формування в жінки переконання, що справжня любов можлива лише раз у житті, а нові стосунки аморальні [1, с. 61–62]. Відомо, що батьки загиблих схильні гостріше переживати горе втрати, ніж вдови, оскільки «з втратою йде їхнє майбутнє», особливо гострі реакції властиві матерям [8, с. 35]. Це частково пояснює деструктивну позицію щодо невістки після смерті сина. Батьки не можуть змиритись із втратою і роблять спроби відновити справедливості. Якщо життя зупинилось для їхньої дитини, і втрачено їхні надії на майбутнє, то вони намагаються позбавити майбутнього і невістку. Очевидно, такі мотиви переважно не усвідомлені і виявляються, хоча й у деструктивних, але у спробах опанувати свій біль. В групі взаємодопомоги було озвучено ще один вияв «заборони жити повним життям» – коли батько чи свекор жінки (особливо якщо вона проживає спільно зі своїми батьками чи батьками чоловіка) активно допомагає і фактично займає місце глави сім'ї. Жінка опиняється в сімейній системі, де немає місця іншому чоловікові. Така блокуюча поведінка родичів сприяє формуванню у жінок «негативно-пасивного типу» ставлення до своєї самотності [5, с. 438], стає бар'єром на шляху до налагодження оточення (контакти, побут тощо), де відчувається відсутність покійного; до формування нового ставлення до померлого і продовження

життя [15, с. 50]. Це механізм збереження сімейної системи через забезпечення її балансу, описаний Терезою Рандо. Він має потенційно негативні наслідки для вдови, особливо якщо родичі активно переймають нові ролі. Родичі бувають мотивовані брати на себе нові обов'язки, отримуючи від цього вторинну вигоду (наприклад, повернення влади і визнання в якості глави сім'ї). Можливі негативні наслідки і для родичів через освоення невластивих, неприродних для них ролей (наприклад, позбавлення своєї ідентичності) [12, с. 121-125].

Під час роботи із сім'ями загиблих учасників АТО доводилося спостерігати приклади делегування дітям функцій психологічної підтримки та моральної опори. Ще один спостережуваний в групі варіант дитячо-батьківських симбіотичних стосунків – делегування мамою доньці ролі жінки. Табуйоване для себе бажання жіночого самовираження (красивий одяг, зачіска, перебування в центрі уваги) вдова задовольняє через доньку. Це виявляється в дуже скромному (інколи занедбаному) вигляді матері та красивій, підкреслено жіночній зовнішності доньки. В товаристві мати всіляко сприяє позивній увазі до доньки, залишаючись ніби в її тіні. Виконувати роль маминого соратника і друга чи втілювати дорослу жіночність – психологічно непосильні задачі для дитини, і можуть призвести до невротичного розвитку особистості. Схильність вдів будувати симбіотичні стосунки із дітьми також підтверджена дослідженнями В. Кузнецової [7]. З розповідей жінок, важливим ресурсом на шляху переживання горя для них стало самостійне вирішення соціально-побутових задач (як звичних для себе, так і нових – які раніше виконував чоловік). На перших етапах після загибелі чоловіка необхідність виконувати домашні обов'язки, доглядати за дітьми, вступати в адміністративно-правові відносини відволікали жінку від важких переживань, хоча б ненадовго змінювали її емоційний стан і хід думок. Пізніше, досвід успішного вирішення різного роду питань, особливо нових для жінки, дає їй почуття компетентності та впевненості у собі. Усі учасниці групи взаємодопомоги позитивно відгукувались про взаємодію з іншими вдовами. Більш позитивний емоційний стан, менше нервово-психічної напруги демонстрували жінки, які, за їхніми словами, беруть активну участь у житті своєї релігійної спільноти, долучаються до інтерактивних заходів для сімей учасників АТО, виїжджають із дітьми на відпочинок.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, досвід роботи групи взаємодопомоги підтверджує необхідність психологічного супроводу сімей загиблих воїнів АТО не лише на етапі переживання гострого горя, але й через рік-два після втрати. Психологічна допомога (в рамках індивідуальних консультацій та групової роботи) овдовілим жінкам повинна сприяти відреагуванню переживань, пов'язаних з втратою, і прийняттям свого права на повноцінне життя після смерті чоловіка. Ще один напрям роботи в рамках психологічного супроводу вдів – аналіз ролей, які виконують члени родини, зокрема, розподілу функцій, які колись виконував чоловік, та функцій, покладених на дітей. Засобами психологічного супроводу важливо допомагати жінкам, які зазнали втрати, встановити оптимальну дистанцію з батьківськими сім'ями (своєю і чоловіка) та запобігти психологічній експлуатації дітей. Умовами успішної соціально-психологічної адаптації овдовілих жінок є розширення спектру їхніх соціальних компетенцій, підтримування (за потреби розширення) соціальної взаємодії поза сім'єю. Важливий напрям подальших наукових досліджень – вивчення особливостей переживання горя батьками загиблих воїнів для пошуку дієвих засобів психологічного супроводу у переживанні втрати з врахуванням вікової специфіки, культурного контексту та соціально-політичних умов.

Список використаних джерел

1. Алімов О. Ф. Психологічне консультування в екстремальних та кризових умовах : навч. посіб. / О. Ф. Алімов, Н. Є. Афанасьєва. – Харків : УЦЗУ, 2008. – 122 с.
2. Василюк Ф. Е. Пережить горе / Ф. Е. Василюк // О человеческом в человеке / под ред. И. Т. Фролова. - М. : Политиздат, 1991. – С. 230-247.
3. Диса О. В. Шляхи подолання особистістю синдрому втрати / О. В. Диса, О. Л. Василюк, О. В. Диса, О. Л. Василюк // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : зб. наук. пр. / [за ред.: С. Б. Кузікової, І. М. Щербакіної]. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. – С. 244-248.
4. Заворотня М. Переживание возможной и реальной гибели мужа женами и вдовами летчиков-испытателей : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.01 / М. И. Заворотня ; И-т психологии им. Л.С. Выготского ; РГГУ. – М., 2012. – 29 с.
5. Кандиба М. О. Психологічні аспекти відношення жінок до самотності та її вплив на особистість / М. О. Кандиба // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 16. – С. 431-439.
6. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании / Э. Кюблер-Росс. – Киев : София, 2001. – 320 с.
7. Кузнецова В. А. Исследование материнского отношения в неполных семьях различного типа / В. А. Кузнецова // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. – 2012. – № 1009, вип. 49. – С. 117-124.
8. Оніщенко Н. В. Горе як реакція постраждалого на втрату / Н. В. Оніщенко // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. пр. Вип. 12, ч. II. – Харків : НУЦЗУ, 2012. – С. 33-39.
9. Рейнуотер Дж. Это в ваших силах.. Как стать собственным психотерапевтом / Дж. Рейнуотер ; общ. ред. и послесл. Ф. Е. Василюка. - 2-е изд. – М. : Прогресс, 1993. – С. 218-220.
10. Шефов С. А. Психология горя / С. А. Шефов. – СПб. : Речь, 2006. – 144 с.

11. Parkes C. M. Bereavement: Studies of Grief in Adult Life / C. M. Parkes, H. G. Prigerson. - 4th Edition. – London & New York : Routledge / Taylor & Francis Group, 2010. – 368 p.
12. Rando T. A. How to Go on Living When Someone You Love Dies / T. A. Rando. – New York : Bantam, 1991. – 352 p.
13. Silverman P. Widow to widow: how the bereaved help one another / P. R. Silverman. - 2nd ed. – New York and Hove : Brunner-Routledge, 2004. – 282 p.
14. Wolfelt A. Understanding Grief: Helping Yourself Heal / A. Wolfelt. – New York : Routledge, 1992. – 200 p.
15. Worden J. W. Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health practitioner / J. W. Worden. – Fourth Edition Publisher. – New York : Springer Publishing Company, 2008. – C. 328.

References

1. Alimov O. F. Psychologichne konsul'tuvannja v ekstremal'nyh ta kryzovyh umovah : navch. posib. / O. F. Alimov, N. Je. Afnas'jeva. – Harkiv : UCZU, 2008. – 122 s.
2. Vasiljuk F. E. Perezhit' gore / F. E. Vasiljuk // O chelovecheskom v cheloveke / pod red. I. T. Frolova. - M. : Politizdat, 1991. – S. 230-247.
3. Dysa O. V. Shljahy podolannja osobystistju syndromu vtraty / O. V. Dysa, O. L. Vasylyuk, O. V. Dysa, O. L. Vasylyuk // Osobystist' u kryzovyh umovah ta krytychnyh situacijah zhyttja : zb. nauk. pr. / [za red.: S. B. Kuzikovoi', I. M. Shherbakovoi']. – Sumy : Vyd-vo SumDPU im. A. S. Makarenka, 2016. – S. 244-248.
4. Zavorotnjaja M. Perezhivanie vozmozhnoj i real'noj gibeli muzha zhenami i vdovami letchikov-istrytatelej : avtoref. dis. ... kand. psiholog. nauk : 19.00.01 / M. I. Zavorotnjaja ; I-t psihologii im. L.S. Vygotskogo ; RGGU. – M., 2012. – 29 s.
5. Kandyba M. O. Psychologichni aspekty vidnoshennja zhinok do samotnosti ta i'i' vplyv na osobystist' / M. O. Kandyba // Problemy suchasnoi' psihologii' : zb. nauk. pr. Kam'janec' Podil's'kogo nac. un-tu im. I. Ogijenka, In-tu psihologii' im. G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / za red.: S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi'. - Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2012. – Vyp. 16. – S. 431-439.
6. Kjubler-Ross Je. O smerti i umiranii / Je. Kjubler-Ross. – Kiev : Sofija, 2001. – 320 s.
7. Kuznecova V. A. Issledovanie materinskogo otnoshenija v nepolnyh sem'jah razlichnogo tipa / V. A. Kuznecova // Visn. Harkiv. nac. un-tu im. V. N. Karazina. Serija : Psihologija. – 2012. – № 1009, vip. 49. – S. 117-124.
8. Onishhenko N. V. Gore jak reakcija postrazhdalogo na vtratu / N. V. Onishhenko // Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psihologii' : zb. nauk. pr. Vyp. 12, ch. II. – Harkiv : NUCZU, 2012. – S. 33-39.
9. Rejnuoter Dzh. Jeto v vashih silah.. Kak stat' sobstvennym psihoterapevtom / Dzh. Rejnuoter ; obshh. red. i poslesl. F. E. Vasiljuka. - 2-e izd. – M. : Progress, 1993. – C. 218-220.
10. Shefov S. A. Psihologija gorja / S. A. Shefov. – SPb. : Rech', 2006. – 144 s.
11. Parkes C. M. Bereavement: Studies of Grief in Adult Life / C. M. Parkes, H. G. Prigerson. - 4th Edition. – London & New York : Routledge / Taylor & Francis Group, 2010. – 368 p.
12. Rando T. A. How to Go on Living When Someone You Love Dies / T. A. Rando. – New York : Bantam, 1991. – 352 p.
13. Silverman P. Widow to widow: how the bereaved help one another / P. R. Silverman. - 2nd ed. – New York and Hove : Brunner-Routledge, 2004. – 282 p.
14. Wolfelt A. Understanding Grief: Helping Yourself Heal / A. Wolfelt. – New York : Routledge, 1992. – 200 p.
15. Worden J. W. Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health practitioner / J. W. Worden. – Fourth Edition Publisher. – New York : Springer Publishing Company, 2008. – C. 328.

Karkovska R.I. DESTRUCTIVE PERSONS POSITIONS OF THE CLOSE SOCIAL ENVIRONMENT IN CONTACT WITH THE WIDOWS OF DEAD ATO SOLDIERS

This article analyzes the way that the widows of dead ATO soldiers are overcoming their grief. The main focus is made on the positions of immediate social environment of widowed women that create barriers to their social psychological adaptation. The analysis of the problem is based on the experience of self-helping groups of widows in the frames of the spiritual-recreational camp for members of the families of fallen ATO members.

It was discovered that close relatives (mainly the parents of the deceased husband) have a destructive effect on overcoming the grief, trying to "fix" a woman in the state of loss. This is done by pointing at her social incompetence, lack of chance to have a new partner, provoking guilt and lack of independence. The opposite position of relatives and friends, the main objective of which is active understatement and underestimating of the loss and pointing at available resources, is blocking the woman's reaction for grief. The negative effects for women can have the attempt to balance family support after their husbands' deaths. Some members of the family can overtake the function of the deceased man as the social tolerated assistance. Such family support system where there is no room for another man, reduces the chances of women to build the relationship with a new partner.

Psychological help to women, whose husbands were killed in battles, is important not only during the acute grief, but also a year – two after the loss. It should aim at reaction on emotions, acceptance of their right to lead a full life after the husband's death and separation of women from the parental families.

Key words: *widow of veteran, feelings of loss, grief work, support groups, family members ATO, tasks of grief.*